

## PUČKO SAKRALNO GRADITELJSTVO SLAVONIJE

ŽARKO ŠPANIČEK

Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture  
54000 Osijek, Kuhačeva 27

UDK 39:726(091) (497.13)

Izvorni znanstveni članak

Primljeno 5.V.1992.

Rad počinje prikazom crkvenih prilika u Slavoniji predturskog i turskog razdoblja kako bi se objasnila pojava pučkog sakralnog graditeljstva u 16. i 17. stoljeću. Ono se javlja iz nužde, a iskazuje se gradnjom skromnih drvenih crkvice. U radu se prati njihov razvoj i promjena kulturno-historijskog značenja kroz 18., 19. i 20. stoljeće. Kao konkretan primjer ovoga graditeljstva detaljnije se obrađuje kapela-brvnara u Kukuljevačkim Brezinama kraj Pakraca, jedna od dvije posljednje građevine ove vrste u Slavoniji. Ukratko se uspoređuju seoske drvene crkve Slavonije sa onima u zapadnoj Hrvatskoj (Turopolju). Pokušava se predvidjeti utjecaj rata na daljnju sudbinu pučkog sakralnog graditeljstva.

### UVOD: SAKRALNO GRADITELJSTVO SLAVONIJE U DRVETU

U srednjem vijeku, te u 16. i 17. stoljeću Slavonija je obuhvaćala znatno šire područje nego danas. Ono se protezalo od Sutle i Žumberka, preko čitave sjeverne Hrvatske i Srijema. Prije turskih provala, osobito u 13. i 14. stoljeću, ta je hrvatska pokrajina duhovno i gospodarski razvijena. Slavonija od Čazme do Zemuna imala je oko 1500. godine, dakle uoči sustavnih i konačnih turskih provala, oko 430 župa, 50 samostana, preko 600 svećenika, mnogo tvrđava i plemićkih dvoraca, trgovišta i sela (Buturac, 1970:18).

Brojne župe, crkve i samostani svjedoče o visokoj razini religiozno-duhovnoga, ali i kulturnoga života uopće. Uz samostane su se redovito nalazile i škole u kojima je duhovna i svjetovna mladež učila čitati i pisati. Većina svećeničkih kandidata polazila je te samostanske i župske škole. Osim opismenjavanja i duhovne poduke, redovnici su se bavili i svjetovnim obrazovanjem kojemu je cilj bio unapređivanje gospodarstva. Mladi ljudi su učili kako teba uzgajati domaće životinje, obrađivati polja, saditi vinograde i voćke. Od redovnika potječu i prvi obrtnici (Buturac, 1970:15). Iz ovoga se može razabrati kako je Slavonija kasnoga srednjeg vijeka gospodarski bila veoma razvijena, budući da je za uzdržavanje brojnog klera, crkava i samostana te plemstva zaista morala postojati jaka osnova. Prosvjetni rad crkvenih škola nastojao je još više razviti tu osnovu.

Brojne su crkve i samostani u Slavoniji toga vremena bile solidne građevine od kamena i opeke. Neke od njih, kao one u Požegi, Brodu, Osijeku, Iloku itd. isticale su se svojom ljepotom i u kasnijim razdobljima su ih Turci pretvorili u džamije.

Turci osvajaju Slavoniju od 1526. do 1552. godine, pa tijekom 16. i 17. stoljeća nastupaju veoma teške prilike za katoličku crkvu koja je uoči turskih provala bila dominantana duhovna snaga na ovom području. Starosjedioci Slavonije, uglavnom Hrvati katolici, stradavaju u ratovima ili se odvođe u ropstvo, a pod pritiskom ili obećanjima lakšega života u znatnoj mjeri prelaze i na islam. Svećeničko-redovnički sloj Slavonije pogađa ista teška sudbina. Razaraju se crkve i samostani, dok se ljepše i veće crkve pretvaraju u džamije, a svećenstvo je rastjerano ili pobijeno. U tu slavonsku pustoš dolaze franjevci iz Bosne nastojeći održati vjerski život i narodu pružiti utjehu. Premda su i njih Turci često proganjali, ipak su ih podnosili kao prosjački red koji je djelovao tiho i bez ikakva vanjskog sjaja. Stoga su franjevci slijedili Turke u njihovim osvajanjima ("Kudgod Turci s čordom, tud i fratri s torbom") zauzimajući područja koja je svećenstvo napustilo bježeći pred osvajačem. Puk napušten od svojih duhovnika rado je prihvaćao bosanske franjevce i pozivao ih k sebi. Budući da ni pod turskom vladavinom franjevci nisu napuštali narod s kojim su dijelili istu sudbinu, između franjevac a njihovih vjernika razvila se izvanredna privrženost i bliskost, tako da su fratri čak zajedno s narodom sudjelovali u narodnim običajima (Smičiklas, 1891:96; Jančula, 1980:25).

Turci su službeno zastupali slobodu propovijedanja vjere. Osvajač Bosne Muhamed II čak je 1463. godine izdao *ahdnamu*, povelju koju je predao franjevačkom kustosu u Bosni kojom je katolicima zajamčena sloboda vjere u zemljama pod turskom vlašću, a franjevcima obavljanje dušebrižničke službe (Buturac, 1970:188; Cvekan, 1981:38 i 109). Ipak, niti ova *ahdnama*, a ni kasniji carski fermi često nisu mogli spasiti franjevce od progona, a katolička svetišta od rušenja. U tome su osobito prednjačili lokalni turski vlastodršci do kojih su teško dopirale carske odredbe i nadzor viših vlasti. Razlog sumnjičenju i progonima bile su veze franjevac a s rimskim papom, koji je nastojao okupiti katoličke vladare za oslobađanje Evrope od Turaka (Buturac, 1970:188; Smičiklas, 1891:84). Iz istog su razloga Turci bili mnogo blaži prema pravoslavnim kršćanima, kao i prema kalvinima, koji se za turske vladavine šire po Slavoniji, osobito u Podravini, a koje Turci potiču i pomažu u sukobima s katolicima i u njihovu širenju. Prema razmjerima razaranja katoličkih svetišta, najvidljiviji je odnos Turaka prema katolicima i njihovoj vjeri. Od gotovo 500 srednjovjekovnih župskih i samostanskih crkvi i kapela u Slavoniji pod turskom se vlašću održalo samo pedesetak (dakle, oko 10%) i tek dva samostana, u Našicama i Velikoj. Sve ostale crkvene građevine Turci su porušili ili ih je uništio zub vremena jer se nisu lako mogle ni smjele popravljati (Buturac, 1970:180; Smičiklas, 1891:84). Turci nisu dozvoljavali izgradnju novih crkava od tvrdog materijala, a popravljanje starih dopuštali su samo iznimno, za veliki novac i uz posebnu dozvolu samoga cara. Pritom se naročito pazilo da se izvedu samo najneophodniji popravci, i to skromnim sredstvima, kako crkvene građevine ne bi dobile monumentalnost i sjaj. Za odnos turskih vlasti prema katoličkim svetištima ilustrativan je carski ferman iz 1641. godine: "Kada ovi ferman primiš, znaj da je namjestnik fojnički Derviš efendi, kojeg znanje neka se umnoži, poslavl pismo javio ovo: Došav duhovnici fojničkog samostana na sud potužili su se, da je crkva njihova i samostan već odug vremena poharana i blizu je da se sruši; pak su zamolili da jim se

poprava po starom dopusti. Radi toga ovim carskim fermanom zapoviedam, ako je istina, što je prikazano i ako je crkva prije osvojenja Bosne sagrađena, a ne poslije, dakle, ako je posve drevna, da se njezino popravljjanje ne prieči, al popravci nek se učinu samo na potrebitih mjestih i to samo *daskom*; ujedno nek se pazi, da se crkva ne razmakne dalje no što je prije bila, i da se ne bi štogod *kamenom ili zemljom* popravljalo" (Glasnik, 1882:121). Ova je naredba upućena sarajevskom kadiji, ali gotovo su iste prilike vladale u Slavoniji i drugim krajevima pod Turcima (Smičiklas, 1891:66 i 68). U takvim se okolnostima bogoslužjenje obavljalo na grobljima, po kućama vjernika, na ruševinama nekadašnjih crkava ili čak usred livade za improviziranim oltarom, kako to bilježi kanonski vizitator Pavao Rovinjanin, koji je 1640. godine vizitirao po Slavoniji (Smičiklas, 1891:68). Za turske vlasti, iz nužde, počinju se graditi i skromne drvene crkve, kakvih prije u Slavoniji nije bilo. Uglavnom su podignute u 17. stoljeću, kad je turska netrpeljivost prema katolicima donekle popustila. Tako se, na primjer, spominje mala drvena kapela sagrađena kraj Cernika iza 1630. godine (Jančula, 1980:29). U Podgoraču se 1637. godine navode dvije drvene crkve, sv. Nikole, te sv. Kuzme i Damjana, a u Selcima (Seona?) jedna, sv. Katarine (Majstorović, 1973:39). I drugdje su po Slavoniji sagrađene za Turaka poneke drvene crkve o čijem izgledu malo znamo. Vjerojatno su veličinom, oblikom i opremom bile jednostavne i skromne, što je odgovaralo tadašnjim općim prilikama. Možemo pretpostaviti da su bile bez zvona i zvonika jer Turci nisu podnosili zvonjavu. Drvena crkva sv. Duha u Požegi, koja se nalazila na mjestu današnje kapele sv. Filipa i Jakova, čini se da je sagrađena već 1573. godine, kad su franjevci istjerani iz svog samostana u središtu grada i kad je njihova župna crkva pretvorena u džamiju. No, podaci o njoj se ne podudaraju<sup>1</sup>.

Tursko razdoblje u Slavoniji, odnosno 16. i 17. stoljeće, doba je pojave sakralne drvene arhitekture; 18. stoljeće, osobito njegova prva polovica, bit će doba njezina punog procvata, dok u 19. stoljeću, nakon stagnacije započete već u drugoj polovici 18. stoljeća, počinje postupno nestajanje drvenog sakralnog graditeljstva koje će se okončati tek u 20. stoljeću.

Ubrzo iza oslobođenja Slavonije od Turaka, dakle, početkom 18. vijeka, počinje intezivna izgradnja drvenih crkava i kapela, tako da će kanonski vizitatori i drugi putnici po Slavoniji bilježiti ovakve građevine gotovo u svakom nastanjenom selu. Za turske vlasti 16. i 17. stoljeća drvene se crkve uspijevaju sagrađiti tek ponegdje i to teškom mukom i uz znatne troškove za ishođenje dozvola da bi bile duhovna uporišta katoličke vjere i vjernika pritisnutih sa svih strana teškim životnim prilikama i prozelitskim nastojanjima od strane muslimana, pravoslavaca i kalvina. U prvoj polovici 18. vijeka ubrzano se podižu, kako zbog hitne obnove duhovnoga života, tako i zbog slabih materijalnih mogućnosti koje nisu omogućavale gradnju svetišta od tvrdoga materijala, pogotovo ne u kratkom roku.

Izvještaji iz 18. stoljeća pokazuju pravu šarolikost u gradnji drvenih crkava i kapela. Koristila se raznovrsna drvena građa i različite tehnike gradnje, što se može razabrati čak i iz šturih opisa kakve je, primjerice, načinio franjevac Josip Mihić 1733. i

1734. godine na širem području Slavonije (Barbarić, 1922.). Crkve i kapele najčešće se grade kanatnom tehnikom ili kao brvnare. U kanatnih građevina stijene se podižu od pletenog pruća koje se postavlja između drvenog kostura od stupaca, žbukaju se blatom i na kraju okreće. Više je svetišta i od punog drveta. Najčešće se u opisu spominju drvene crkve, što je prilično neprecizno određenje njihova izgleda i načina gradnje. No, za neke se objekte precizira da su od kvadratnog drveta ili oblica, iz čega se može zaključiti da se radi o pravim brvnarama, u prvom slučaju od tesanih greda, a u drugom od minimalno obrađenih balvana. Dosta je crkava izrađeno od dasaka, što ukazuje na još skromiju gradnju. Nisu se gradile samo crkve i kapele. Podizane su i improvizirane bogomolje (latinski: oratorium) koje ponekad nisu ništa drugo nego nekoliko dasaka pod krovom koje se zbog lošeg stanja često stavljaju pod interdikt (Jančula, 1980:97). Slabe materijalne mogućnosti s jedne strane, a potreba za hitnim podizanjem svetišta s druge, rezultirali su ovakvom šarolikošću rješenja u pučkoj sakralnoj arhitekturi. Čak su i franjevačke rezidencije prve polovice 18. stoljeća, dok se još nisu sazidali potrebni samostani, skromne drvene zgrade, kako to stoji za franjevce u Vukovaru i Virovitici (Belavić, 1928:5; Cvekan, 1977:73). Mnoge crkve nemaju zvonik ni druge potrebne opreme ili zvono visi na četiri stupa uz crkvu. Takva se svetišta u svom vanjskom izgledu nisu mnogo razlikovala od običnih seljačkih kuća. Čak i kada su imale toranj sa zvonom, on je veoma nalikovao na stare slavonske dimnjake pokrivene daščicama; izdizali su se visoko iznad krovišta i završavali kapićem nalik na krov crkvenog zvonika.<sup>2</sup> Najčešći pokrov drvenih crkava bila je šindra - cijepane drvene dašice, ali ima primjera da su pokrивane slamom ili trskom, jednako kao i seljačke kuće i gospodarske zgrade. Slamnati krov crkve zabilježen je u Gorjanima, a trščani u Kukujevcima kraj Našica (Barbarić, 1922). Funkcionalna rješenja veoma su svojstvena narodnom graditeljstvu, a primijenjivana su u gradnji drvenih svetišta. Tako su crkve u Mačkovcu i Davoru kraj Nove Gradiške zbog poplava podignute na stupovima poput sojenica (Buturac, 1931), čime je ujedno iskazan smisao za usklađivanje graditeljstva s lokalnim prirodnim okolišem.

S obzirom na povezanost narodnog profanog i sakralnog graditeljstva, valja upozoriti na tezu Aleksandra Freudenreicha da su se seoske kapelice razvile od drvenih zvonara, njihovom dogradnjom i proširivanjem (Freudenreich, 1972:214). Ova teza nastoji objasniti drvene kapelice kao pojavu imanentnu razvoju narodne arhitekture, dakle kao autohtonu pojavu razvijenu unutar pučkoga graditeljstva. Naime, kao što su u 18. stoljeću nerijetko građene skromne seoske crkvice bez zvonika, tako se sve do ovog stoljeća u Slavoniji održala tradicija građenja zvonika bez crkava i to u obje glavne konfesije.<sup>3</sup> Ponekad je takva samostalna zvonara samo zvono obješeno na 4 stupa, natkrivena krovicom ili bez njega. Drugi put se zvonara gradi kao četverokutni toranj obijen daskama, koji se sužava prema vrhu. Na području Hrvatske doista se mogu naći seoske kapelice nastale oko zvonare, ali se ovdje radi o pojedinačnim primjerima a ne o nekoj općoj liniji razvoja pučkog sakralnog graditeljstva. Kao i skromne crkvice bez zvonika, tako i zvonare predstavljaju primjere reduciranih sakralnih građevina, gdje je seljački svijet, ne mogavši izgraditi pravu crkvu, gradio ono za što je smogao sredstva. Dakako, pritom se koristio materijalima i tehnikama koje je poznao i primijenjivao u

gradnji svojih kuća i gospodarskih zgrada. Da su seoske drvene crkve u Slavoniji predstavljale nadomjestak za zidane crkve stradale za turske vlasti, a ne samoniklu pojavu u narodnom graditeljstvu, vidi se i po njihovu smještaju. Prema izvještajima iz 18. stoljeća, većina ih je sagrađena pored ili na samim ruševinama starih srednjovjekovnih crkava. Za kapelu podno sela Bačin dol čak se navodi da su joj tri stijene drvene, a četvrta je stara, zidana (Jančula, 1980:117). Često su podizane na grobljima, što nije neobično za prvu polovicu 18. stoljeća. Tada još nema ušorenih sela već su raspršena, pa crkva nije mogla biti u selu, a groblje je bilo najprikladnije mjesto, osobito ako su ga dijelila dva ili više sela.

Ne treba pomisliti da su sve drvene crkve 18. stoljeća bile skromne i provizorne građevine. To potvrđuje primjer crkve sv. apostola Petra i Pavla u Cerniku. Prema opisu iz 1730. godine, radi se o dosta prostranoj građevini, neobičnog, četverokutnog tlocrta sa četiri tornja (Jančula, 1980:93-94). Prostrano i solidno drveno zdanje bila je i samostanska crkva sv. Roka u Virovitici (Cvekan, 1977:79).

Budući da su seoske crkvice bile sagrađene od slabe drvene građe, a često i loše konstrukcije, brzo su počele propadati. Već ih vizitatori 18. stoljeća nerijetko zatiču u lošem stanju, a kad se ono ne popravi, stavljaju ih pod interdikt. Siromaštvo naroda bilo je glavnim razlogom nedovoljnog održavanja ovih zgrada, ali one propadaju i iz drugih razloga. Gdje god su to prilike dozvoljavale, drvene se crkve ruše, a umjesto njih se podižu zidane. Prvo se to nastojalo postići u sjedištima župa i uz samostane, gdje zidanje od tvrdog materijala počinje već u prvoj polovici 18. stoljeća (na primjer župna crkva u Valpovu, samostanske crkve i samostani u Virovitici, Cerniku i Vukovaru). S postupnim popravljanjem prilika, intenzivira se gradnja kamenom i opekom u drugoj polovici 18. stoljeća, ali je opće građevno stanje crkava u Slavoniji i dalje loše. Vidljivo je to i iz izvještaja Dvorskog ratnog vijeća carici Mariji Tereziji od 5. srpnja 1764. godine, u kojemu se razlaže žalosno stanje crkava i župnih dvorova po Slavoniji koji se nisu mogli popraviti, niti su se mogle sagraditi tolike potrebne nove crkve zbog krajnjeg siromaštva naroda. Stoga je Marija Terezija odredila financijsku pomoć za gradnju crkava i župnih dvorova u slavonskoj Vojnoj krajini (Novak, 1908:115).

Okupljanje, odnosno ušoravanje raspršenih slavonskih sela, također izvršeno u drugoj polovici 18. stoljeća, odrazilo se i na propadanje drvenih crkava. Prilikom grupiranja raštrkanih sela ona su često pomicana prema cesti ili uz vodotoke, pa su drvene crkve ostajale na osami i brzo počele propadati. Ipak je opće poboljšanje prilika i materijalnih mogućnosti, osobito tijekom 19. stoljeća bilo glavnim razlogom nestajanja sakralne arhitekture u drvetu, odnosno njezinoga zamjenjivanja zidanim građevinama. U Slavoniji se taj proces dovršio u prvoj polovici 20. stoljeća, čime se okončalo sakralno graditeljstvo u drvetu započeto u 16. stoljeću, a trajalo je više od tri i pol stoljeća. Na čitavom području Slavonije do danas se sačuvalo još nekoliko drvenih zvonara i dvije kapele-brvnare. Jedna se nalazi u Janjoj Lipi, općina Kutina i posvećena je sv. Martinu, a druga je kapela sv. Andrije u Kukunjevačkim Brezinama kraj Pakraca. Obje su građevine grobljanske kapele, što je pridonijelo njihovom očuvanju do naših dana jer su kao manje važne ostale izvan primarnog crkvenog i graditeljskog interesa. Održanju je

pridonijela i okolnost da se kapele snažno oslanjaju na narodnu graditeljsku tradiciju koja se ovdje dobro sačuvala do drugog svjetskog rata, a u znatnom broju tradicijske seljačke zgrade postoje i danas. Tome valja dodati materijalne prilike koje su vidljivo skromnije od onih u istočnoj Slavoniji, a značajno su utjecale kako na sakralno, tako i na profano graditeljstvo zapadne Slavonije.

## KAPELA SVETOG ANDRIJE APOSTOLA

Drvena kapela sv. Andrije u Brezinama spominje se prvi puta u kanonskim vizitacijama tek 1757. godine<sup>4</sup>. Vizitator je opisuje kao drvenu filijalu bez stropa, sa dobrim krovom i vratima. Umjesto tornja služe četiri stupa koja ranije nisu bila podignuta. Na njima visi zvono nabavljeno za sadašnjeg upravitelja. Kapela ima dobro ograđeno groblje (Protokoli 30/II:108-109). Međutim, franjevac Josip Mihić Osječanin zabilježio je u Brezinama drvenu kapelu od dasaka već 1733. godine (Barbarić, 1922). Zbog šturog podatka i opisa ne može se pouzdano uvrđiti da li se u oba izvora radi o istoj građevini ili je možda drvena građevina iz 1757. godine zamijenila raniju daščanu. Prema vizitacijskom opisu prva kapela sv. Andrije bila je skromna drvena zgrada bez stropa i bez zvonika. Tek je nešto prije vizitacije iz 1757. godine dobila zvonaru sa četiri stupa na kojima visi zvono, ali nije precizirano da li je ona podignuta uz samu crkvicu ili pokraj nje. Ni sljedeći vizitator iz 1763. ne bilježi neke građevinske promjene, ali krov i čitavu kapelu zatiče u lošem stanju i prijeti interdiktom ukoliko se ono ne popravi (Protokoli 31/III:390). Očito se nije okušavalo popraviti staru zgradu, već je sagrađena nova kapela posvećena istom zaštitniku. U sljedećoj kanonskoj vizitaciji izvršenoj 1769. godine navodi se kako je nova filijala podignuta 1000 koraka od prijašnje. Sagrađena je od hrastovih greda i dobro omazanog pletera. Dugačka je 6 hvati (11,4 m), a široka 2,5 (4,7 m). Ima strop, dobar krov i vrata. Nov zvonik iznad crkvenih vrata pokriven je daskama raznih boja. U njemu je zvono teško oko 110 libri (funti). Skromnu unutrašnjost čini jedan oltar sa drvenom menzom prenečen iz stare župne crkve u Pakracu. Oltar se sastoji iz obojenih dasaka, te u sredini ima sliku sv. Andrije apostola naslikanu na platnu. Unutrašnjost nije *okrećena* ni popođena. Filijala je opremljena svim posuđem potrebnim za sv. misu. Kao i ranije, misa se u kapeli služi na blagdan zaštitnika i povremeno, prema mogućnostima župnika. Dobro ograđeno groblje nalazi se na starom mjestu uz nekadašnju kapelu (Protokoli 32/IV:337-338). Vizitacija iz 1780. godine dodaje ovom opisu još neke detalje. Filijala ima tri prozora, jedna vrata i daščani strop, ali nema poda i sakristije (Protokoli 34/VI:164). Tri prozora koja se spominju zadržala su se do danas. Groblje kapele nalazi se sto koraka izvan sela i dobro je ograđeno. Vizitator iz 1783. godine bilježi da se od posljednje vizitacije nije u kapeli ništa popravljalo, pa je zatečena u istom stanju (Protokoli 34/VI:310). Kanonska vizitacija obavljena 1810. godine navodi građevinske promjene na kapeli sv. Andrije. Sa strane je dograđena sakristija u primjerenoj veličini, što je ovu crkvicu približilo današnjem izgledu. Vizitator ju opisuje kao lijepo izgrađenu kapelu od hrastovih klada sa drvenim zvonikom iznad pročelja. I u unutrašnjosti je izvršena promjena. Stara slika sv. Andrije zamijenjena je novom, dosta velikom i naslikanom na platnu. U opisu zbuñuje podatak da se kapela nalazi u sredini sela od 30 kuća, te da uz sebe ima groblje (protokoli

39/XI:44). Opis iz 1866. godine navodi kako je ova crkva od hrastovih greda cijela podzidana, dugačka je 6, a široka 5 hvati (11,4 x 9,5 m), zacijelo sa sakristijom. O unutrašnjosti je nešto više detalja: i dalje postoji jedan oltar, stolarski rad, sa slikom sv. Andrije apostola. Na ozidanoj menzi oltra nalazi se portatil s relikvijama svetaca, četiri svijećnjaka, djelo priprostog tesara, sa potrebnim drvenim križem, tri kanonske ploče i tri propisane pločice. U sakristiji smještenoj na sjevernoj strani je ormar od mekog drveta za čuvnje crkvenog posuđa (Protokoli 43/XV:496). 1932. godine nabavljena je i mala slika sv. Roka jer su filijalisti željeli s vremenom organizirati proštenje na taj dan (Liber memorabilium I).

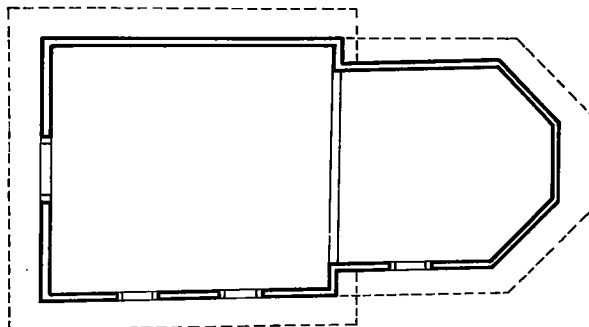
U kasnijim vizitacijama podaci su upisivani u tiskane obrasce i toliko su oskudni da ne omogućuju daljnje praćenje eventualnih promjena na kapeli.

Navedeni opisi iz 18. i 19. stoljeća pružaju razmjerno dobar uvid u oblikovni razvoj filijalne crkvice sv. Andrije apostola i utvrđivanje veze između ovih opisa i današnjega stanja. No, vizitacije otvaraju i neke nedoumice, prije svega u pogledu njezine lokacije. Prva kapela opisana u vizitaciji iz 1757. godine ima ograđeno groblje. Kad je ova crkvice propala, podignuta je nova na tisuću koraka udaljenosti od stare kapele, a groblje je ostalo na starom mjestu, dakle tisuću koraka od nove kapele. 1780. bilježi se da je groblje sto koraka izvan sela, dok je 1810. kapela s grobljem smještena u sredinu sela. Danas se groblje i kapela na njemu nalaze na kraju sela. Ovakva odstupanja u opisu teško je objasniti naknadnim premještanjem kapele na groblje i okupljanjem, "ušoravanjem" sela. Ako se 1780. godine groblje nalazilo sto koraka izvan sela, nije vjerojatno da se selo grupiralo tako da bi 1810. godine kapela i groblje bili u sredini sela, tim više što je i današnja situacija drugačija. Iz vizitacijskih opisa izvire još neke manje nejasnoće, ali je prepoznatljiva osnovna razvojna linija.

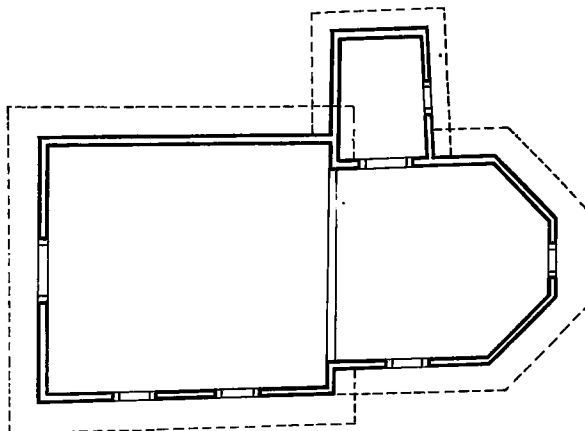
Prva drvena crkvice iz prve polovice 18. stoljeća bila je bez zvonika i bez stropa. Tek nešto prije 1757. godine umjesto crkvenog tornja podignute su četiri stupa na kojima je visilo zvono. Drugi popravci i preinake nisu izvršeni, pa je 1763. godine kapela zatečena u vrlo lošem stanju. Ubrzo nakon toga se ruši i gradi nova crkvice na drugoj lokaciji. Podignuta je od hrastovih greda i dobro omazanog pletera, što se vjerojatno odnosi na unutrašnju blatnu žbuku na stijenama gdje pruče služi za bolje prihvaćanje blata. Zgradica je imala jedna vrata, tri prozora i strop, dok sakristije i trijema nije bilo, što se vidi po njezinim dimenzijama. Bila je duga 6, a široka 2,5 hvata (11,4 x 4,7 m), dok je današnja dužina i širina s trijemom i sakristijom 14,8 x 7,5 metara, što iznosi 7,8 x 3,9 hvati.<sup>5</sup> Iznad crkvenih vrata podignut je zvonik. Između 1783. i 1810. godine kapeli je sa sjeverne strane dograđena sakristija od istog mateijala od kojega su i stijene. Do 1866. godine filijala je podzidana kamenom i opekom, a dužina joj i dalje iznosi 6 hvati, što znači da je trijem podignut nakon toga, možda 1911. godine kad je crkva popravljena izvana i iznutra. Inače se dogradnja trijema, ovdje zvanog *cintor* ne spominje ni u župnoj spomenici, ni u imovniku kapele.

CRKVA SV. ANDRIJE U KUKUNJEVAČKIM BREZINAMA

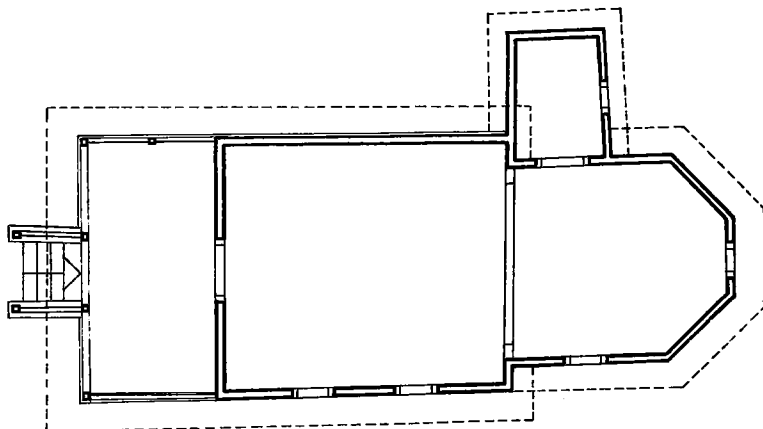
I faza: 1769-1783.



II faza: 1810-1866.



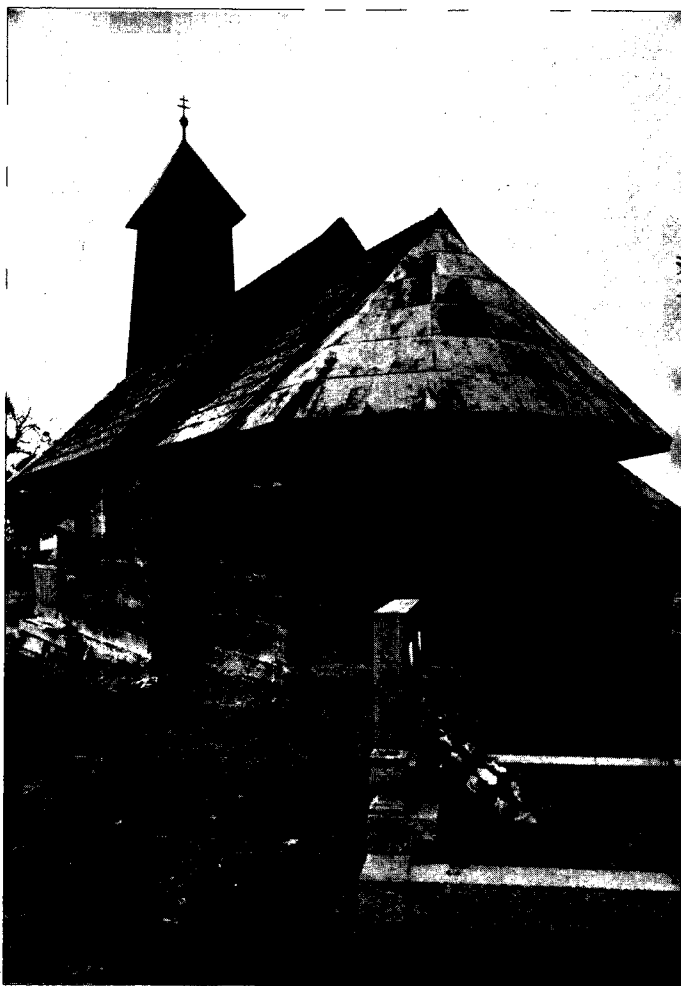
III faza: 1990. (sadašnje stanje)



0 1 2 3 4 5 m



Sela Kukurjevačke Brezine i Janja Lipa nalaze se na području zahvaćenom ratnim pustošenjem i napadima na civilne objekte. Stoga postoji velika opasnost da ovi vrijedni spomenici ne dočekaju kraj rata, a nije isključeno da su u trenutku pisanja ovoga rada, potkraj 1991. godine, već razoreni. Stoga će se ovdje iznijeti nešto detaljniji opis kapele sv. Andrije u Kukurjevačkim Brezinama kako bi se sačuvao, ako ne sam objekt, onda barem dokumentirana spoznaja o njemu.



*Slika 1: Kapela sv. Andrije apostola u Kukurjevačkim Brezinama*

Ova grobljanska kapela (sl. 1) podignuta je od jakih kvalitetnih hrastovih *planjki* bez mnogo čvorova. Vezovi uglova su otesani, izvedeni u obliku lastina repa. U Brezinama ih zovu *njemački ugljići*. Već se u vanjskom izgledu razlikuje brod crkve od svetišta, koje je uže i niže od broda, te poligonalno zaključeno. Na južnom pročelju otvorena su tri prozora, dva na crkvenoj lađi a jedan na svetištu. Pravokutni, dvokrilni prozori ispunjeni su olovonom mrežom u obliku pčelinjeg saća s umetnutim staklima istoga oblika. To je jedini dekorativni element vanjštine ove jednostavne građevine. Na sjevernom pročelju apsidi je prigradena sasvim mala i niska sakristija s jednim prozorom. Sjeverno pročelje, odnosno stijena crkvene lađe, pokrivena je šindrom prikucanom kovačkim čavlima u četiri horizontalna niza. Šindra je naknadno dodana kako bi se zaštitila vlagom i vjetrom načeta sjeverna strana. Takva vrsta zaštite primjenjivana je i na drugim drvenim crkvama u Hrvatskoj, primjerice na kapeli sv. Barbare u Velikoj Mlaki (Topali, 1941:126). Na zapadnom pročelju smješten je ulaz u ovu crkvu s jednokrlnim niskim drvenim vratima starije izvedbe. Vrata imaju starinsku kovačku bravu i alku za prihvaćanje umjesto kvake. Zapadno je pročelje ožbukano blatom. Ispred ulaza je podignut drveni trijem, *cintor*, s daščanom ogradom koja potpuno zatvara sjevernu stranu. U *cintor* se ulazi stepenicama od opeke natkrivenim limenim krovicom na dvije vode. Na zabatu ovog krovića urezane su godine popravljanja kapele - 1991. i 1974.

Kapela je prvobitno bila pokrivena cijepanim daščicama, *šindilom*, koja je povremeno zamjenjivana. 1911. godine dotrajali drveni pokrov zamijenjen je starim cementnim crijepom. Trijem, krov zvonika, zaključak glavne i sakristijske apside pokriveni su limom. Iz krova trijema uzdiže se lagan tornjić opšiven daskama i pokriven limenim krovom u obliku četverostrane piramide na čijem je vrhu dvosturki željezni križ.

Unutrašnjost kapele više je nego skromna. Jedini element izrađen s estetskom pretenzijom je barokni oltar sa slikom sv. Andrije, na čijoj se poleđini potpisao Hugo Schmidt, "moler i kipar" iz Daruvara, koji je ovo ulje na platnu popravljao 1911. godine, kako je zapisano u imovniku kapele. Slika je male vrijednosti, nevješto rađena. Već dotrajao ravan strop obojen je plavom bojom na koju su nanese žute zvjezdice što sugerira nebo. Stijene su ožbukane blatom. Maz nije nanesen izravno na platice, već je najprije na njih ukoso pribijeno kalano ljeskovo pruće, budući da se žbuka slabo veže za ravnu drvenu površinu. Pod je isprva bio zemljan, a opekom je potaracan 1932. godine (Liber memorabilium I). Gređa položena na pod dijeli crkvenu lađu od svetišta. Crkvenog namještaja gotovo da i nema. U sakristiji visokoj svega oko 180 cm nalazi se jedan ormar, a u crkvi dvije klupe i klecalo, sve staro i dotrajalo.

Sačuvana profana seoska arhitektura u Brezinama pokazuje nekoliko razvojnih oblika. Očito su kuće od hrastovih platica predstavljale okosnicu te vrste graditeljstva, a građene su na dva načina. U prvom slučaju planjke su spojene *njemačkim ugljićima*, tj. tesarskim vezom na lastin rep, kako je to izvedeno i na seoskoj kapeli. Na novijim kućama, nastalim između dva svjetska rata, kad više nije bio dovoljno jeftine i kvalitetne drvene građe, upotrebljavane su kraće planjke koje su stoga užljebljivane u vertikalne

stupove. U zapadnoj Hrvatskoj, pa i u obližnjoj novljanskoj Posavini za te je stupove zabilježen naziv *poberuh*. Posljednjoj fazi narodnog graditeljstva pripadaju stambeni i gospodarski objekti građeni kombiniranjem kanatne i tesarske tehnike. Pritom je prednji dio zgrade, smješten prema ulici, sagrađen kanatnom tehnikom, dok je stražnji dio objekta od hrastovih platica. Zgrade građene poslije drugog svjetskog rata uglavnom su zidane opekom.

Još i danas su Brezine malo selo koje do 1789. godine pripada župi u Pakracu, a te su godine pripojene župi Gaj (Kanonske vizitacije, sv. 213:257). To je katoličko selo pa je vizitator 1821. godine zapisao da u njemu ima 28 kuća sa 237 duša i svi su katolici (Protokoli 40/XII:209). U svjetovnom pogledu Brezine su bile u vojnoj krajini na području Gradiške pukovnije i Čaglinke kompanije, što se odrazilo na život u selu i na samu kapelu. Kompanija je vodila brigu o primanjima, izdacima i obvezama kapele, a bila je nadležna i za sudovanje. U nje se čuvala glavnica kapele, koja je 1866. godine iznosila 42 forinte (Protokoli 43/XV:496).

Uz to što su malo, Brezine su bile i dosta izolirano selo. Sa župom u Gaju vezalo ga je samo brvno postavljeno preko potoka Bijele. Koliki je to bio problem, vidi se po jadicovkama župnika, kad je 1936. godine brvno posječeno. Veza između župe i filijale time je prekinuta, što je imalo štetne vjerske posljedice jer su Brezinčani potpali pod utjecaj starokatoličkih prozelita Luke Tomaševića i Marka Kljukića. Župnik se žali i na loš moralni utjecaj tvornice na Bujavici, te raznih društava, što je još izrazitije prekidom veze (Liber memorabilium I). Ova izdvojenost sela Brezine svakako je jedan od razloga što se kapela održala tako dugo. Još je prilikom popravaka 1932. godine župnik nagovarao narod da s vremenom zida novu kapelu. 1941. godine kupljeno je 32000 opeka, ali je rušenje stare drvene kapele i zidanje nove spriječio rat (Liber memorabilium I). Poslije rata opeka je oduzeta i upotrijebljena za gradnju seoskog doma. Kao spomenik kulture prve kategorije kapela je registrirana 1969. godine, što je bio posljednji korak, koji je pridonio njezinu očuvanju do naših dana. Prilikom zadnjeg obilaska 1990. godine crkvice nije bila u kritičnom stanju, ali je krovište i strop trebalo hitno sanirati kako bi se izbjegla veća oštećenja. Planiranu konzervatorsku zaštitu odgodio je rat koji se još jednom isprepleo sa sudbinom ove kapele učinivši njezinu budućnost neizvjesnom.

Grobljanska kapela sv. Andrije apostola koristila se samo povremeno.<sup>6</sup> Svete su mise u njoj služene na Novu godinu, na sv. Roka (16.VIII) i sv. Andriju (30.XI), te prigodom sahrana.

Kapela sv. Martina u Janjoj Lipi (sl.2) nije posebno istraživana. To je mala jednobrodna crkvice bez sakristije, građena od istog materijala i na isti način kao i sv. Andrija u susjednom selu. Najuočljivije su razlike na stijenama i krovištu. I ova je kapela građena od tesanih platica vezanih *njemačkim uglčićima*, ali je na njih pribijena trska i stijene su ožbukane i s vanjske strane. Stoga se na prvi pogled stječe dojam da je to zidana zgrada. Upravo se to i željelo postići i ovakvi su zahvati bili česti na drvenim crkvicama u 19. stoljeću. Žbukanjem se više htjelo prikriti pravi, skroman karakter ovih građevina u vrijeme kad se drveno sakralno graditeljstvo već napušta (Szabo, 1917), nego

što se namjeravalo zaštititi drvene stijene od vlage. Krovište kapele sv. Martina još je jednostavnije od onoga u Brezinama. Ovo je dvoslivan krov pod šindrom sa drvenim zabatom i kosom potkrovnom strijehom na zapadnoj strani. Zapadno pročelje ove crkvice sa drvenim trijemom, potkrovnom strijehom, daščanim zabatom i dvostriješnim krovom u istovjetnom se obiku može naći i na seoskim ambarima, što dodatno potvrđuje veze između pučkog sakralnog i profanog graditeljstva.



*Slika 2: Kapela sv. Martina u Janjoj Lipi, snimljeno 1988. godine*

Drvene kapele sv. Andrije u Kukunjevačkim Brezinama i sv. Martina u Janjoj Lipi pripadaju istom tipu malih jednobrodnih crkvice nastalih spajanjem elemenata tradicijskog seljačkog graditeljstva i službenih oblika crkvene arhitekture zapadnog kulturnog kruga.

#### **ZAKLJUČAK: OBLICI I ZNAČAJ PUČKOG SAKRALNOG GRADITELJSTVA SLAVONIJE I SJEVERNE HRVATSKE**

Narodno sakralno graditeljstvo Slavonije nije podizalo samo crkve od drveta na način brvnare, kao što su primjeri iz Kukunjevačkih Brezina i Janje Lipe. Podizane su i kanatne građevine sa ispunom od pletera, omazane blatom i okrečene. Takav način gradnje osobito je karakterističan za pravoslavne seljačke crkvice od kojih su se do ovoga rata sačuvale četiri na području Grubišnog Polja<sup>7</sup>, ali su ga u 18. stoljeću primjenjivali i katolici. Kanatna konstrukcija mogla je biti ispunjena opekom, kako to pokazuje primjer kapelice sv. Vida kraj Požege gdje su stijene bile neožbukane pa su materijal i

konstrukcija dobro vidljivi (Kempf, 1910:551). Ima, dakako, i zidanih crkvice. Sasvim malu zgradu te vrste predstavlja kapela Male Gospe pored sela Draž u Baranji, koja se očuvala do danas. To je pravi primjer skromne seljačke crkvice bez zvonika građene mimo gradskih uzora i službenih oblika crkvene arhitekture. Iako kapelica nije starija od sto godina, svojom izvedbom i oblikom obične male kućice ona zapravo pripada pučkom sakralnom graditeljstvu 18. stoljeća<sup>8</sup>.

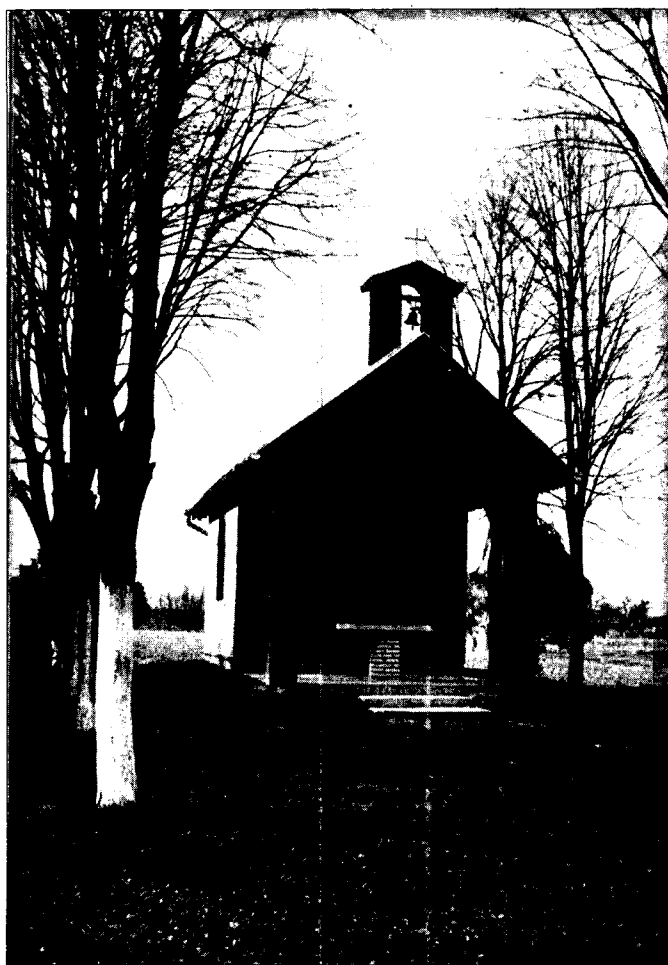
Drvene seoske crkve snažno su ukorijenjena tradicija i u zapadnoj Hrvatskoj, osobito u Turopolju (Topali, 1941). Iako nije objašnjeno otkuda je došao poticaj turopoljskom kraju da gradi drvena svetišta, nema osnove za tvrdnju da su građena u nuždi kao nadomjestak za zidane crkve, kako je to bio slučaj u Slavoniji. Stoga drvene kapele ovdje predstavljaju autentičan izraz narodnoga graditeljstva nastao spontano, a ne kao privremeno rješenje pod pritiskom nepovoljnih okolnosti. Na to upućuje i činjenica da su turopoljske drvene crkve često ukrašavane rezbarenim ornamentima i živopisnim slikarijama, a i sama je gradnja ponekad izvedena tako da odaje težnju ka ljepoti, za što je primjer kapela sv. Barbare u Velikoj Mlaci.

U zapadnom dijelu Hrvatske, drvene su crkve stara tradicija. Najtipičnije su u renesansnom razdoblju i početkom 17. stoljeća, ali se grade i u srednjem vijeku, o čemu je, nažalost, sačuvano malo podataka (Cvitanović, 1985:150).

Dvije posljednje crkve-brvnare u Slavoniji jednostavne su građevine koje nisu primarno zanimljive po svom konstruktivnom sklopu i općem građevnom obliku, već su važne kao kulturna pojava čiji se značaj s vremenom mijenjao. Drvene crkve javljaju se u 16. i 17. stoljeću u vrijeme turske vladavine Slavonijom. One su tada uporišta potiskivane katoličke vjere i u funkciji su njezina očuvanja. U oslobođenoj Slavoniji 18. stoljeća drvene crkve su žarišta širenja vjere i u funkciji su obnove i podizanja duhovnog i vjerskog života. U 19. i početkom 20. vijeka one su graditeljski oblik u nestajanju kojega zamjenjuju zidane građevine, što pokazuje da je ova arhitektonska vrsta shvaćena kao privremeni, prijelazni oblik koji nestaje s poboljšanjem materijalnih prilika. Danas, potkraj 20. stoljeća one su rijetka kulturna dobra sa snažnom i višeslojnom spomeničkom porukom.

Rat koji sada bjesni Hrvatskom daje nam priliku da predvidimo daljnju sudbinu pučkog sakralnog graditeljstva. Nakon njegova završetka nastat će situacija slična onoj koncem 17. i početkom 18. stoljeća, poslije oslobođenja Slavonije od Turaka. Mnoge će crkve biti porušene, a nedostajat će sredstva da se brzo podignu nove i tako obnovi vjerski život. To će ponovno otvoriti mogućnost gradnje jednostavnih seoskih crkvice i zvonara, te svojevrsno oživljavanje tradicije narodnog sakralnog graditeljstva 18. stoljeća. Okolnost da danas nema onoliko drvene građe koliko je bilo prije tri stoljeća, kao i drugačiji tehnološki i mnogi drugi uvjeti, može rezultirati novim, osebujnim rješenjima koja neće biti puko ponavljanje staroga. Da je takav razvoj moguć, potvrđuju recentno sagrađene seoske kapele koje se materijalom, načinom gradnje i oblikovanja oslanjaju na lokalne majstore i danas važeće standarde. U tom je kontekstu zanimljiva kapela sv. Vida sagrađena 1991.g. u Harkanovcima kraj Valpova (sl.3). Poput seoskih

crkvice 18. stoljeća i ona teži jednostavnim i funkcionalnim rješenjima. Stoga se ovdje pojavljuje *preslica*, koju je mnogo lakše sazidati nego zvonik, a koja ranije nije bila uobičajena u crkvenoj arhitekturi Slavonije. Spoj građevnoga materijala i načina gradnje, kakvi se danas primjenjuju i u izgradnji seoskih kuća s tradicionalnim crkvenim oblicima, ostvaren je i u ovom primjeru. To potpuno odgovara drvenim crkvicama 18. stoljeća, koje su povezale službenu crkvenu formu s elementima pučkog graditeljstva, materijalom i tehnikom gradnje prvenstveno. Možemo stoga zaključiti da se pučko sakralno graditeljstvo Slavonije, pojavivši se u 16. i 17. stoljeću, na svoj specifičan način nastavlja i dalje.



Slika 3: Kapela sv. Vida u Harkanovcima, snimljeno 1992. god.

## BILJEŠKE

- <sup>1</sup> Prema Kempfu je to bila skromna kapelica bez zvonika sagrađena od pletera i zemlje (Kempf, 1910:547). Po Smičiklasu i Buturcu to je bila lijepa, prostrana i dobro opremljena drvena crkva (Smičiklas, 1891:29; Buturac, 1970:29). Razilaženja su prisutna i oko vremena gradnje. Prema Kempfu i Buturcu sagrađena je 1573. godine, a po Smičiklasu tek u 17. stoljeću.
- <sup>2</sup> Ovu sličnost između dimnjaka seoskih kuća i crkvenih tornjeva uočili su već budimski profesori Piller i Mitterpacher putujući po Slavoniji 1782. godine (Matić, 1951:8), a prije njih i austrijski vladin savjetnik Friedrich Wilhelm Taube. Lijepi primjeri drvenih slavonskih dimnjaka zabilježeni su u mapi *Hrvatski građevni oblici*, Zagreb 1905-1909, list 5 i 13. Ondje su i snimke dviju drvenih kapela i jedne zvonare iz petrinjskog, đakovačkog i križevačkog kraja (listovi 19, 35 i 37). Treba usporediti i fotografiju drvene kapele u Podvrškom kraju Nove Gradiške na stražnjoj strani korica knjige Julijana Jančule *Franjevci u Cerniku* i crtež iste u knjizi Aleksandra Freudenreicha *Kako narod gradi* na str. 85.
- <sup>3</sup> Zvonare se u Slavoniji mogu vidjeti i danas, ponegdje čak i takve koje su nedavno podignute. Kad se 1984. godine srušila pravoslavna seoska crkva u Jasenašu kraj Virovitice, građena kanatnom tehnikom, seljaci su podigli zvono na 4 stupa oživljavajući tako tradiciju 18. stoljeća. Nova, jednostavno i ukusno sagrađena zvonara sa zvonom na dva stupa i krovicom zabilježena je u selu Vučjak kraj Đurđenovca, općina Našice.
- <sup>4</sup> Kanonske vizitacije s latinskog je preveo dr. Stjepan Sršan iz Historijskog arhiva u Osijeku.
- <sup>5</sup> Preračunavanje je izvršeno prema vrijednostima za bečku ili donjoaustrijsku stopu i hvat. U 18. stoljeću 1 stopa ili *cipeliš* (Schuh) iznosila je 315,8 - 316,10 mm. Ovdje je uzeta vrijednost od 316 mm. Šest stopa čine bečki ili donjoaustrijski hvat, a to je 1896 mm (Herkov, 1973:80).
- <sup>6</sup> U vrijeme tiskanja ovoga rada očevitom je utvrđeno da je kapela sv. Andrije apostola u Kukunjevečkim Brezinama teško oštećena minobacačkim projektilima.
- <sup>7</sup> O pravoslavnim seljačkim crkvama Slavonije više se može vidjeti u radovima: Đurđica Cvitanović, *Pravoslavne crkve od drvene građe u okolici Grubišnog Polja*, Matica srpska, Zbornik za likovne umetnosti 21, Novi Sad 1985, te Žarko Španiček, *Kanatne crkve i tradicijsko graditeljstvo zapadne Slavonije*, Anali zavoda za znanstveni rad u Osijeku br. 7, Osijek 1990.

Osnovna sličnost između pravoslavnih i katoličkih seljačkih crkvice je u tome što i jedne i druge ostvaruju službenu crkvenu formu (sa zvonikom, apsidom, sakristijom i drugim elementima) materijalom, građevnom tehnikom i oblicima svojstvenim tradicijskoj profanoj arhitekturi. Glavna razlika je u oblikovanju unutrašnjosti, gdje kod pravoslavnih crkvice dominira ikonostas, te manje ili više oslikan svod.

<sup>8</sup> Kapela Male Gospe sazidana je od prijesne opeke podno vinograda na Banskom brdu koje Baranjci zovu *Planina*. Prema predaji, to je zavjetna kapelica koju je dao sazidati seljak zalutao u oluji kao znak zahvale Gospi što mu je pomogla naći put do kuće. Uoči blagdana Male Gospe oko nje se održava bdijenje, a na sam blagdan (8.IX) služe se mise, jedna na mađarskom jeziku, jer ovamo dolaze Mađari iz okolnih sela, i dvije na hrvatskom.

## GRADA

*Imovnik kapele sv. Andrije apostola u Brezinama*, 1987. godina, župni ured Gaj.

*Kanonske vizitacije arhidakonata Gušće i Svetačje*, Protokoli broj 4/IV, 29/I, 30/II, 31/III, 32/IV, 34/VI, 39/XI, 40/XII, 43/XV, 44/XVI i svezak 213, Nadbiskupski arhiv u Zagrebu.

*Liber memorabilium župe Gaj I dio*, župni ured Gaj.

## LITERATURA

Barbarić, prof. O.M.: *Neke crkve u Slavoniji iza Turaka*, Osijek, 1922.

Belavić, Placido: *Povijest samostana i župe vukovarske*, Vukovar, 1928.

Buturac, Josip: *Župe arhidakonata Since u XVIII vijeku*, *Croatia sacra* 1, Zagreb, 1931, str. 216-254.

\*\*\*: *Katolička crkva u Slavoniji za turskog vladanja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1970.

Cvekan, Paškal: *Virovitica i franjevci*, Virovitica, 1977.

\*\*\*: *Franjevci u Abinim Našicama*, Našice, 1981.

Cvitanović, Đurđica: *Pravoslavne crkve od drvene građe u okolici Grubišnog Polja*, *Zbornik za likovne umetnosti* 21, Novi Sad, 1985, str. 377-390.

\*\*\*: *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, Zagreb, 1985.

Freudenreich, Aleksandar: *Kako narod gradi na području Hrvatske*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb, 1972.

*Glasnik biskupije bosanske i sriemske* tečaj X, Đakovo, 1882. godina, str. 120-121.

Herkov, Zlatko: *Naše stare mjere i utezi*, Školska knjiga, Zagreb, 1973.

*Hrvatski građevni oblici*, svezak I - V, Zagreb, 1905 - 1909.

Jančula, Julijan: *Povijest Cernika i cernička samostanska kronika*, Slavonska Požega, 1980a.

\*\*\*: *Franjevci u Cerniku*, Slavonska Požega, 1980b.

Kempf, Julije: *Požega*, Požega, 1910.



Majstorović, prof. Srećko: *Našice kroz 700 godina*, Zagreb, 1973.

Matić, Tomo: Narodni život i običaji u Požeškoj županiji krajem osamnaestoga vijeka, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 35, Zagreb, 1951, str. 5-27.

Novak, dr. Milan: *Propisi o crkvenim građevinama*, Zagreb, 1908.

Smičiklas, Tade: *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije I*, JAZU, Zagreb, 1891.

Szabo, Đuro: *Drvene kapele u našoj domovini*, Zagreb, 1917.

Španiček, Žarko: Kanatne crkve i tradicijsko graditeljstvo Zapadne Slavonije, *Anali Zavoda za znanstveni rad u Osijeku* 7, Osijek, 1990, str. 99-139.

Topali, Ljerka: Drvene crkvice i seljačko drveno graditeljstvo u Turopolju, *Etnološka istraživanja i grada* III, Zagreb, 1941, str. 121-165.

## FOLK CHURCH ARCHITECTURE IN SLAVONIA

### Summary

According to historical data, the medieval Slavonia was a developed and well inhabited Croatian district with numerous churches and monasteries. In the course of the 16th and 17th c., during the Turkish reign, a lot of churches were destroyed and sporadically replaced with wooden chapels. Folk church architecture started flourishing after Slavonia had been liberated from the Turks in the 18th c. Building techniques as well as materials varied, but wood was the dominant one. The majority of buildings were little, very often without a bell-tower, ceiling and other elements. Sometimes only bell-towers were erected (just a bell attached to wooden poles). As the social circumstances gradually improved, brick and stone churches were erected in place of the wooden ones at the end of the 18th and in the 19th c. This indicates that wooden church architecture was only a temporary and transitional phase in church building, conditioned by the circumstances. Until today two log-cabin-like churches have remained in the western part of Slavonia.

The author ends the paper by drawing a comparison between the devastation of Slavonia during the Turkish period and the contemporary one. Once the most recent war is finished, Croatia will be faced with a need to rebuild many of its destroyed churches. The author suggests that a revival of wooden church architecture might temporarily satisfy the need for a quick renewal, hoping that modern technological, social and other conditions may impose new solutions which would not be the mere repetition of the old ones.

Translated by Stjepan Grgić